

**Taube, Erika (2009), Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai
(Cengel/Westmongolei).
Kleine Formen. Wiesbaden 2008: Harrassowitz. Turcologica 71.**

Prof. Dr. Nurettin DEMİR*

Tuvalar

Güney Sibirya'da sayıları 200.000 civarında olan Türk dilli küçük bir topluluk yaşar: *Dıva/Tıva kiji*. Tıva Özerk Cumhuriyetinde yerleşik bu küçük topluluk Türkçe kaynaklarda Tuvalar, dilleri ise *Tuvaca*, *Tuva Türkçesi*, *Tuva Lehçesi* gibi adlarla anılır. Türkolojinin temel eserleri arasında yer alan *Fundamenta* (Wiesbaden) 1959 yılında yayımlandığında özerk bölge dışında da Tuvaların yaşıyor olabileceğine yalnızca ihtimal verilirken, bugün artık Moğolistan'ın batısında ve Kuzeybatısında, Sincan'da, Kuzeybatı Çin'de de Tuvaların yaşadığını biliyoruz. Bu bilgilerin önemli bir kısmını Leipzigli etnograf-Türkolog Erika Taube'ye borçluyuz. Taube, etnografik konularda yazdığı makaleler ve masal çevirileri başta olmak üzere çalışmalarıyla Moğolistan'daki Tuvaların önce Almanya'da, daha sonra da genel Türkolojide tanınmasına büyük katkı sağladı.

Erika Taube'nin üzerinde çalıştığı Tuvalar, Moğolistan'ın batı ucundaki Altay'da, Bayan-Ölgiy iline bağlı *Sengel* kasabasında yerleşmiş olan küçük bir gruptur (ayrıntılı bilgi için bk. Aydemir 2009, Johanson 2009: 46 vd.). Tuva bölgesinden uzun zaman önce ayrılmış, sayıları 2.400 civarındaki bu Tuvalar, hala göçebe yaşama biçiminin güçlü etkisi altındadır. Altay Tuvaları *Gök Moncak*, *Ak Soyan* ve *Kara Soyan* olmak üzere üç gruba ayrılır. Bu yazıda tanıtılacak olan kitap da Sengel'de yaşayan bu Tuvalarla ilgilidir.

Altay Tuvalarının konuştuğu varyant, standart Tuvacadan belirgin biçimde ayrılır

ve bugün Tuvacanın iyi belgelenmiş ağızlarından biri olarak görülebilir. Ancak 1989 yılından itibaren önce bir Moğol, 1991'den itibaren de Tuva ilkokulunda standart Tuvacanın öğretilmesi ve Tuva'dan getirilen okul kitapları, varyant farklarının azalması belirgin bir etki göstermektedir (Johanson 2009: 47).

Mutlu Tesadüfler

Taube'nin Tuvalarla ilk tanışması 1966 yılında Moğolistan'a yaptığı bir alan araştırması sırasında gerçekleşir. Ama Taube'nin Sengel Tuvalarıyla tanışmasında da, aynı malzemeye dayanan, başka bir yazıda değerlendireceğimiz İ. Ahmet Aydemir'in *Konverbien im Tuwinischen. Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2009) adlı kitabını da göz önünde bulundurursak, iki kitabın arka arkaya aynı yayınevinde, Türkolojinin en prestijli dizisi durumundaki *Turcologica*'da yayımlanmasında da mutlu tesadüflerin önemli rol oynadığını görürüz. Bu tesadüflerden ilki Erika Taube'nin farklı yazılarında dile getirdiği gibi bu gruptan biriyle karşılaşmasıdır. O zamanlar Moğolca çalışan Taube, karşılaştığı dil sorunlarında kendisine yardımcı olabilecek Moğol bir öğrenci arar. Bu öğrenci, tanışmalarından bir yıl sonra Taube'lerin misafire her zaman açık, bu satırların yazarının da üç ay kadar yaşadığı evde, bir akşam yemeği sırasında, "bu bizde öyle söylenmez" anlamında bir ifade kullanır. Sohbetin sonunda aslında Taube'ye yardımcı olan kişinin Moğol de-

* Başkent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm Başkanı

ğil, Tuva olduğu ortaya çıkar. Üniversitede Sinoloji öğrenimi görmeye başlayıp daha sonra Moğolca okumuş ve 1964 yılında Moğol masalları üzerine doktora yapmış olan Taube, henüz Tuvalar diye bir halkın yaşadığından bile haberdar değildir. Bu sözde Moğol, aslında Tuva gençle tanışması, Taube'nin meslek hayatında bir dönüm noktası olur. Araştırma imkânlarının bugünkü durumunda bile doktora sonrasında hiç bilmediği bir dilin folklorunu, her tür zorluğu göze alarak incelemeye girişecek kaç genç bilim insanı çıkar?

Erika Taube'ye yardım eden Tuva gencine de ayrı bir paragraf açmakta yarar vardır. 26 Aralık 1944 yılında Bayan-Ölgiy'de doğan bu genç, daha sonra ülkesini ve kendi küçük topluluğunu anlattığı kitaplarıyla tanınacak, çalışmalarında Galsan Tschinag adını kullanan, ancak gerçek adı Şınıkbay oğlu Curuk-uvā veya Çinağiyin olan Galsan'dan [Çinağ'ın Galsan] başkası değildir. Bu genç, Almanya'ya geldiğinde Almanca-Moğolca bir sözlük olmadığı için Almancayı binbir güçlükle öğrenir, ama okuduğu Germanistik bölümünü birincilikle bitirir. Doğu Almanların önemli yazarlarından Erwin Stritmatter üzerine çalışır, yazarla dost olur. Almanca yazan bir yazar olmanın yanında Tschinag'ın şaman, boy beyi, akademisyen, oyuncu gibi başka unvanları da vardır. 1992 yılında Almanca yazan yabancı kökenlilere verilen Adelbert-von-Chamisso ödülünü kazandığını, daha sonraki yıllarda başka ödüllerin buna eklendiğini de belirtelim; ama bu yazının konusu olmadığı için Tschinag'ı bir tarafa bırakmak durumundayız.

Tekrar konumuza dönersek, 1992'de Mainz'de ziyaretçi profesör olarak bulunan Erika Taube o zamana kadar çıktığı birkaç araştırma gezisinde dil ve etnoloji açısından çok ilginç masal, bilmece, atasözü, şaman metinleri vb. derlemişti.

Taube'nin malzemeye folklorist olarak yaklaşan çalışmasıyla, Aydemir'in büyük oranda Taube'nin derlemiş olduğu

metinlere dayanan dil incelemesi birbirini tamamlar niteliktedir. Her iki çalışmanın ortaya çıkmasında önemli bir bağ daha vardır: *Turcologica* dizisinin editörü ve Mainz Üniversitesi Türkoloji Bölümünün emekli ordinaryüsü *Lars Johanson*. Johanson, Taube'yi çalışması boyunca sürekli teşvik etmiş, Aydemir'in ise doktora tezinin danışmanlığını yapmıştır. İki bilim adamının tanışması ise Taube'nin Mainz Üniversitesinde misafir öğretim üyesi olarak ders verdiği günlere rastlar. Bu ders verme işi de yine Taube'nin kitabında sityişle söz ettiği gibi Johanson'un çabalarıyla gerçekleşir. Bu nedenle, aslında küçük bir grubun dili hakkında yazılmış iki kitabın yayımlanması da mutlu tesadüflerin sonucudur.

Taube'nin Çalışması

Değerlendirmeye konu kitabın Almanca başlığını Türkçeye, *Altaylardan (Sengel/Batı Moğolistan) Tuvaca Folklor Metinleri, Kısa Biçimler* şeklinde çevirebiliriz. Ortaya çıkış sürecinin bir kısmına tanıklık ettiğim, sıkça araştırmaya konu olmayan bir grubun dil ve folklor malzemesini okuyucuyla paylaştığı için de ilgiyle karşıladığım bu kitap, 40 yılı aşan bir çalışmanın sonucudur.

Taube, bu kitapta derlemiş olduğu çok sayıda malzemenin sadece kısa biçimlere yer vermiştir. Girişte kitabın, 3 cilt olması planlanan bir yayın serisinin ilki olduğu belirtilmekte ve anlatı metinleri ve metin sözlüğü olmak üzere iki kitabın sırada olduğu söylenmektedir. Sözü edilen yayınların ortaya konmasıyla Sengel Tuvalarının dili ve folkloru önemli oranda belgelenmiş olacaktır.

Taube'nin kitabına aldığı malzeme değişik tarihlerde bölgeye yapılan 5 alan araştırmasıyla elde edilmiştir. Bu araştırma gezilerinin hangi şartlar altında gerçekleştirildiğinin ayrıntılı biçimde anlatıldığı bölümler, bilim adamının ne tür zorlukları aşarak hayallerinin peşinden gidebileceği-

ni göstermesi bakımından da ilgi çekicidir. Kitabın *Giriş* bölümü (9-40) aslında kısa bir dönem tarihçesi gibidir. Alan araştırması ve metinlerin derlenmesi sırasında karşılaşılan sorunlar, bugünkü teknolojik imkanlar göz önüne getirilince dikkat çekicidir. Ancak bütün zorluklara rağmen uzun yıllar süren sabırlı çabaların sonucu ortaya yığınla makale ve birkaç kitap yanında nihayet doğrudan malzemeyi içeren bu kitabın da çıkmış olması, sonuçta asıl olanın yine bilim adamının sabrı ve gayreti olduğunu göstermektedir. Kitap, bu açıdan bakınca da dikkat çekicidir. *Giriş*'te hem çalışmayı etkileyen dış dünya hakkında hem de yazarın iç dünyasıyla ilgili samimi ifadelere ve itiraflara - yer verilir. Bunlar arasında yazarın Leipzig Üniversitesi bünyesinde alanı bütün olarak kapsayacak bir Orta Asya Araştırmaları Bölümü geliştirme çabalarının sonuçsuz kalmasının yarattığı hayal kırıklığını da buluruz. Bu sürecin bir kısmına tanıklık etmiş biri olarak, Türkoloji tarihi açısından önemli bir merkez sayılabilecek Leipzig'de Türkoloji araştırmalarının gelişmemesinin bir talihsizlik olduğunu, yazarın hayal kırıklığını paylaştığını belirtmeden geçmek istemem.

Taube, ilk gezilerinde, metinlerin yazıya geçirilmesinde ve metinlerde belirsiz kalan yerlerin anlaşılmasında Galsan Tschinag'ın yardımını görür. Galsan Tschinag sadece başkalarından derleme yapmaz, kendisi de bizzat kaynak kişi olarak yazara yardım eder. Örnek olarak 1966 yılında 29 şarkıyı yazıya geçirir, daha sonra da aklına gelenleri yazarak mektuplarla Taube'ye bildirir. Bunlardan başka metinlerin çeviri yazılarının hazırlanmasında ve anlamlandırılmasında da yazara sürekli destek olur.

Kitapta kısa biçimler olarak *maktâr* (*methiye, övgü*), *algış, gargış, tañgırak* (*yeminler, yeminleşmeler*); *Dıva ırı, ır* olarak adlandırılan balladlar, atasözleri, bilmeçeler, üçlemeler ve tekerlemeler yer alır. Tuvallar tarafından da söylenen *aragı ırı* "içki

şarkıları" türü metinler ise, Tuvaca değil de Batı Moğolistan'daki Uryanhay ağzıyla olduklarından kitaba dâhil edilmezler.

Metinlerin yazıya aktarılmasında bir standartlaştırmaya gidilmez. Sonraki kuşaklara sözlü olarak aktarılan dil malzemesinin belgelenmesinde bu doğru bir tercihtir. Çok farklı kaynak kişilerden derlenmiş olduklarından metinlerde kaynak kişi her zaman gösterilmez. Toplumda yaygın olarak kullanılan, havaya girildikten sonra herkesin bir şeyler söyleyerek derlemeye katkıda bulunabildiği kısa biçimler için kaynak kişi belirtmeye gerek de yoktur.

Çalışmada kullanılan örnekler Altay Tuvacasıyldır. Standart Tuvacaya gönderme olduğu zaman buna ayrıca işaret edilir. Sözlü gelenekten alınmış olmakla birlikte, metinlerin çoğu Moğolistan Altaylarının kuzey ve güney yüzünden iki kaynak kişiden derlendiğinden metinlerde yine de belli bir tek biçimlilikten söz edilebilir. Altayların kuzey ve güney yüzündeki iki grup arasında Çin ve Moğolistan sınırının 1959 yılında belirlenmesine kadar karşılıklı gelip gidişler büyük bir ihtimalle olmuştur. Bu nedenle Taube, metinlerin dilini hepsini kapsayacak biçimde Altay Tuvacası olarak adlandırmayı tercih eder.

Çalışmada araştırılan grubun dili hakkında, yeni alıntıların Halha Moğolcasından, eskilerin ise Kalmıkçadan olması, Rusça etkisinin azlığı gibi kısa ama ilgi çekici gözlemlere yer verilir. Galsan Tschinag'ın yazarken veya sonradan gönderdiği örneklerde tutarlı olmamakla birlikte, gırtlak [pharryngalisiert] ünsüzlerinin dil tarihi açısından taşıdığı önem göz önünde bulundurularak verilmesi, söz başında ötümsüz ünsüzlerin tercihi, ünlü uyumu, bazı ses olayları, söz başında *b-/m-* (*bätür/mätür*) nöbetleşmesi gibi dille ilgili kısa bilgilere de yer verilir.

Kısa biçimlerin üslup özellikleri, aliterasyon ve paralelliklerle belirlenmiştir, ancak dualarda, *maktâr* metinlerinde aliterasyon daha az görülür.

Her bölümde, önce ilgili bölümün anlaşılmasına yarayacak notlar yer alır; ilgili türün biçimsel özellikleri ve hangi çerçevede kullanıldıklarına dair bilgiler verilir. Orijinal metinlerin karşısında Almanca çeviriler verilir. Bu tür metinlerin çevirisinin ne kadar güç olduğu ortadadır. Bu yüzden çevirileri Tuvaca metinlerin şiirsel karşılıkları olarak değil, orijinal metinlerin anlaşılmasına yardımcı araçlar olarak algılamak gerekir.

Metinlerden sonra notlarda metnin ortaya çıkışı, kaynak kişi, seyrek olarak yazar, yer, kayıt zamanı ve kayıt ortamı vb. yazar tarafından kaydedildiği ve önemli görüldüğü oranda gösterilir. Ayrıca Almanca karşılıklar, açıklamalar, etnografik ve tarihi arka plan bilgileri, varyantlar hakkında notlar ve açıklamalara da yer verilir. Diğer Türk halklarındaki paralel örneklerle işaret edilmez; çok seyrek olarak Mawkanuli 2005'e gönderme yapılır.

Kitapta ilk olarak *maktār* (41-53) örnekleri verilir. Tuva halk edebiyatı ürünleri arasında özel bir yer tutan *maktār* Tuvaların kendilerini koruyup kolladığına inandıkları tanrıları övmek, kutsamak için söyledikleri övgüler, methiyelerdir. Övülen tanrılar arasında dağlar veya sıradağlar, *Gurmustu, gök deri* [Gök tanrı, gök yüzü] önemli bir yer tutar. Bu bölümde 11 metin yer alır. Bu metinlerden sekizi Altay dağlarına, biri Omdu nehrine, biri ata, biri hayvanadır. Bu örnekler Altay dağlarının Tuvaların hayatındaki önemini de gösterir. Ava çıkarken söylenen *Ey, Bay Alday! / Tas baştığ darçıñ ber! / Burul Baştığ burguñ ber!* “Ey zengin Altay! / Kel başlı, hamile olmayan dişi dağ sıçanını ver / Kır başlı, erkek dağ sıçanını ver!” veya güneş için söylenen *Aldın hün / ölceyiñ ber!* “Altın gün, talihini ver” gibi 14 parçadan *çağrılar ve benzerleri* (54-57) de aynı bölümün alt türleri olarak verilir.

Kitabın 58-77 sayfaları arası Türk edebiyatının başka kollarında da eskiden beri görülen bir tür olan *algış*'a (“dua”) ayrılmıştır. Kitapta yeni yurt veya evlilik,

gelin, düğün, doğum, oğlan, kız, yaşlının ölümü gibi değişik durumlar için söylenen, farklı uzunlukta 55 *algış* bulunmaktadır. *Uzun cāgay çastıg, ak baştıg, mindıg cāgay giñi bolsun!* “Uzun güzel yaşlı, ak başlı, bunun gibi güzel kişi olsun”, *Mēn ak bajımnı alır bolsun!*, “Benim ak başımı alır olsun”, *Burul baştıg, burjak dıştıg, muñ buyannıg bolsun!* “Kır başlı, küt dişli, bin uğurlu olsun” gibi örnekler bunlar arasındadır.

Algış tahmin edileceği üzere toplam 8 metinden oluşan *gargış, tañırak* “beddua” (78-80) takip eder.

Bol örneğin yer aldığı şarkılar, *Dıva ırı* (81-149) ve *ır* (148-158) olmak üzere 2 grupta incelenir. Bütün metinler Tuvaca olduğu halde sadece şarkılarda *Dıva ırı* teriminin kullanılması dikkat çekicidir. Yazar bunun nedeni olarak, Tuvaların şarkılarını genellikle kendi dillerinde, buna karşılık özellikle *aragı ırı*'nı bir Moğol dili olan Uryanhayca söylemelerini gösterir. Bu yüzden Tuvalar kendi şarkılarını *Dıva ırı*, Uryanhayca olanları ise *aragı ırı* olarak adlandırmaktadır. Son sözü edilen içki şarkıları daha çok eğlence zamanlarında söylenirler. Çalışmada, yukarıda da işaret edildiği üzere sadece Tuvaca olan şarkılara yer verilmiştir. Taube, *aragı ırı* örneklerinin Uryanhayların söyledikleriyle birlikte yayımlanmasının doğru olacağını düşünür. Umarız bu isteği gerçek olur. Şarkıları daha önce 1998 yılında *Tuwinisch Lieder, Volksdichtung aus der Westmongolei* (“Tuva Şarkılar, Batı Moğolistan'dan Halk Şiiri”) Weimar/Leipzig) adıyla yayımlanmıştı. Şarkıların önemli bir kısmını Galsan Tschinag yazmış olmakla birlikte, başkalarından derlenen örnekler de vardır. Toplam 113 *Dıva ırı* ve bir *ır*'dan oluşan şarkı örneklerine geçilmeden önce, 10 sayfalık bir açıklama yer alır. *Dıva ırı* örnekleri vatan şarkıları, çoban şarkıları, avcı şarkıları, boy, oba, erkekliğe övgü şarkıları, neşe şarkıları, aşk şarkıları, düğün şarkıları, ağıtlar, hasret şarkıları, umutsuzluk ve şüphe şarkıları, kaçak şarkıları, *Xonguray*-şarkıları, *alay* şarkıları olmak üzere alt bö-

lümlere ayrılarak incelenir. *Xonguray* veya *gonguray* şarkıları Tuva şarkıları arasında özel bir yer tutar. Yazarın genişçe açıklamalarda bulunduğu *Xonguray* şarkılarının bir kısmı, Tuvaların eskiden bolluk içinde yaşadıkları bir bölgenin adına; bir grubu ise bu adı taşıyan birine söylenmiş görünmektedir (135 vd.).

Kitabın bir sonraki bölümü *ceçen sös'e*, "atasözü"ne ayrılmıştır (159-207). Bu bölümde ikisi tam olmayan 431 atasözü yer alır. Diğer metinler gibi atasözleri de Tuvaların yaşamından açık izler taşır. Bir atasözünün anlamını sözlerinden hareketle çıkarmak her zaman kolay değildir. Bu nedenle Taube gerektiğinde ilgili atasözünün ne anlama gelebileceğine dair açıklamalar yapar. Atasözlerinin bir kısmına, yine de, kolayca Türkçe karşılıklar bulabiliriz veya Türkçeye aktardığımız zaman anlamı bize de yabancı gelmez: *Adañ barda gişi tanı! A'dıñ barda cer tanı* "Baban varken adam tam, atın varken yer tanı!", *Adazı ölse de oglu galır, A'dı ölse de ezeri galır* "Baba ölür oğul kalır, at ölür eyeri kalır", *Baş carılsa da bört iştinde*, "Baş yarılrsa da bört içinde", *Eteñi guduruktan, böğünkü öpke* "Yarınki yağlı kuyruktan bugünkü ciğer [yeğ]" vb.

Kitabın bir başka bölümü de yine Tuvaların günlük hayatından izler taşıyan değişik konularda 313 *divızık* "bilmece" (208-254) örneğinden oluşur. Bu bölümde bilmece örnekleri yanında *za'tar* "satmak" adı verilen bilmece yarışından da söz edilir (250). Yarışma sonunda kaybedenle dalga geçilen "Bilmeceyi bulamayan abtal baş / Dinle bunu, satıldın / Başından dilenci torbası yapacağım / Gözlerinden dürbün yapacağım, / Burnundan burnundan koklayıcı yapacağım, kulaklarından alıcı yapacağım / Ağzından kap yapacağım" ... diye devam eden uzunca bir metin de verilir.

Taube'nin çalışmasının son iki bölümü ise üçlükler (255) ve Tuvacası *türgen sös* olan biçimiyle "tekerlemeler"i (256-259) kapsar. Kısmen bilmecelere benzeyen üçlükler asıl olarak Moğol halk edebiyatın-

da sevilen bir türdür. Az sayıda örneğine Tuvalar arasında da rastlanmaktadır. Kitapta yer alan "ak"la ilgili üçleme şöyledir: *Ölgende söök ak / Özerniñ diji ak / Gıvrınnıñ ca'ji ak* "Ölünce kemik ak / Büyüyenin dişi ak / Yaşlananın saçı ak". Bu örneğe benzer biçimde "üç kara", "üç kırmızı", "üç yok" olmak üzere toplam dört tane üçleme örneği verilir. Tekermeler içinse toplam 7 örnek kaydedilmiştir, ancak üçü birbirinin varyantlarıdır. *De daş ak ba? Bo daş ak ba?* "O taş ak mı, bu taş ak mı" (257).

Çalışmanın sonunda kaynak kişi ve yer adları listesi, kaynaklar ve Altay Tuvalarının yaşadığı yerleri gösteren bir harita verilmiştir (261-269). Taube, ayrıca değerlendirme konumuz olan kitabın sonunda Tuvalarla ilgili çalışmalarının bir listesini de vermiştir. Bu listede yer alan toplam 79 yayın, yazarın Tuva araştırmalarına katkısını açıkça gösterir.

Tanıtmaya konu kitaptaki metinlerin 1966-1969 yılları arasında derlendikleri gerçeği göz önüne getirilince 43 yıllık bir çabanın ürünü olan bu kitap Altay Tuvalarının folklor ürünleri hakkında bize hem sağlam örnekler sunar hem de yıllarını Tuva folklorunun araştırılmasına vermiş bir bilim insanının açıklamalarını barındırır. Türk dili ailesinin bu geniş kolundan derlenmiş malzeme; halkbilimi, halk edebiyatı ve Türk lehçeleri (ekle) çalışanlar kadar dilciler için de son derece yararlıdır.

Bu değerlendirme yazısını, ikinci ve üçüncü cildini de merakla beklediğimiz bu kitabın konusuna uygun bir alkışla bitirelim: *Xoluş ak bolsun!*

Kaynaklar

Aydemir, İbrahim Ahmet (2009). "Altay Tuvaları - Altaylarda Unutulmuş Bir Türk Halkı". *bilig* 48: 1-12.

Johanson, Lars (2009). *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler*. 3. Baskı. Çev. Nurettin Demir - Emine Yılmaz. Ankara: Grafiker.

Mawkanuli, Talant (2005). *Jungar Tuvan Texts*. Bloomington: Indiana University Research.